

SZEMLE-CONSIDERATIONES

Ferenczy László

BELSŐ-ÁZSIAI NOMÁDOK ÉS KÍNA KAPCSOLATAI A BRONZ ÉS VASKORBAN

SO, JENNY F.–BUNKER, EMMA C.

Traders and Raiders on China's Northern Frontier.

A. M. Sackler Gallery, Smithsonian Institution, Seattle és London, 1995. 203 pp. 20 pl. 37 fig. 103 cat. fig.

BUNKER, E. C. /T. S. KAWAMI, K. M. LINDUFF ÉS WU EN közreműködésével/

Ancient Bronzes of the Eastern Eurasian Steppes from the A. M. Sackler Collections. New York, A. M. Sackler Foundations, 1997. 401 pp. 279 tárgykép, számos illusztráció és térkép.

A 20. század első felében a nyugat-európai országokban, Amerikában és Japánban nagyszerű kínai gyűjteményeket hoztak létre, amelyeknek tudós feldolgozói jelentős, úttörő érdemeket szereztek a kínai kultúra megismertetésében. Számos nyitott kérdés megválaszolásához azonban egyszerűen hiányzott még a megfelelő leletanyag. A kínai kutatók jetenleg már olyan előnyös helyzetben vannak, hogy tőlük várhatjuk e kérdések tisztázását.

Az észak-kínai határvidéken élt belső-ázsiai nomád népek temetőinek a legutóbbi évtizedekben történt hiteles feltárása a kínai régészet nagy eredményei közé sorolható. Az előkerült és részben már feldolgozott leletanyag mennyiségben és művészeti értékben is vetekszik a nyugat-szibériai, dél-oroszországi és kelet-európai népvándorlás kori leletek jólismert állatstílusú emlékeivel.

E leletek talán kevésbé látványosak a kínai régészet olyan szenzációs felfedezései mellett, mint például az i.e. II. század végén élt hercegi pár gazdag sírja a sok ezer jade-lapocskából álló temetkezési öltözkéssel; a két épségben fennmaradt és legrégebbnek tartható ókori selyemfestmény; a Kínát először egyesítő császár monumentális földalatti mauzóleuma a sokezer fős cseréphadsereggel, vagy az ókori kínai szobrászat csodálatos emléke, a száguldó lovat ábrázoló bronzszobor egy generális sírjából.

Mégis, a belső-ázsiai nomádok hagyatékának kutatása, az ókori Kína és a steppeövezet kapcsolatai-

nak felderítésével, szintén óriási jelentőséggel bír az ázsiai és különösen a népvándorlás kori régészet számára.

Az 1960–70-es években, nagy építkezések során sok új régészeti lelőhelyre bukkantak ugyan Kínában, tudományos feldolgozásuk azonban meglehetősen elmaradt a „kulturális forradalom”-nak nevezett időszakban a politikai beharcok és a tudományos munka nehézségei miatt. A kínai régészet eredményeiről így sajnos keveset tudhatott meg a nyugati világ. A Kaogu, Kaogu xuebao és a Wenwu folyóiratok rövid közlései és az angol nyelven is megjelenő folyóirat, a Chinese Literature gyér hírei mellett francia publikációkból lehetett valamennyire nyomonkövetni az új felfedezéseket. Utóbbiaknak az volt a magyarázata, hogy a Mao Ce-tung éra utolsó évtizedeiben némileg beszűkültek Kínának a nyugati országokkal való kapcsolatai. Egy kivétel azonban volt: Franciaország, amelynek kiterjedt látókörű kulturális minisztere, André Malraux kifejezetten érdeklődött a keleti kultúrák és művészet iránt. A rugalmas francia külpolitika eredményeképpen így jelentősen felelevenedtek a kínai–francia kulturális kapcsolatok és a francia szakemberek kivételes helyzetbe kerültek. Kínába utazva megismerkedhettek az új felfedezésekkel és francia folyóiratokban számolhattak be kiállításokról és nagyszerű leletekről.

Az említett forrásokból megismert fontos új lelőhelyekről, leletekről így tudtam 25 év kínai régészeti felfedezéseiről beszámolni a Kossuth Klubban a Régészeti Társulat körében és máshol is.

A Mao Ce-tung éra vége után javultak a feltételek Kínában, de technikai kérdések és a szakemberek kis száma miatt csak lassan indulhatott meg az 1970-es évek második felében az újabb régészeti leletek publikálása, majd az összegezés munkája is. Ekkor már több európai országba, majd Japánba is küldtek Kínából régészeti kiállításokat, melyeknek katalógusait külföldi kollegáktól kaptam meg. A kínai publikációk nehezen hozzáférhető volta és egyéb okok természetesen még ma is megnehezítik a tájékozódást.

Az ismertetésre kerülő két publikáció valójában koprodukció eredménye, és – amint az alábbiakból kiderül – ezért jelent igazából áttörést a korábbi helyzethez képest.

A földrajzi és etnikai viszonyok elképzeléséhez meg kell említeni, hogy Kína soknemzetiségű ország. A közölt adatok szerint a lakosságnak 94%-át alkotó han kínai nép mellett mintegy öt tucat nemzetiséget tartanak számon. Utóbbiak közül a két publikációban sorra vett területeken három fő népcsoporthoz tartozó török (hui), mongol (mong), és mandzsu (man) törzsek szerepelnek, amelyek egykor jórészt állattartó-nomadizáló életmódot folytattak. Csak a nyugatkínai Xinjiangban tizenkét, részben türk-török eredetű, ma főleg mohamedán nemzetiség sorolható fel.

A kínai neveket, szavakat mindkét kötetben a Mao Ce-tung éra alatt kidolgozott és hivatalos latinbetűs, u.n. pinyin átírás szerint közlik a szerzők, amit e recenzióban is meghagytam. Ennél azonban több latin betű kiejtése eltér a fő nyugat-európai nyelvekben szokásostól. Azonkívül bizonyos kínai szavak kiejtését nem lehet pontosan visszaadni latin betűkkel. Ezért a könnyebb azonosítás kedvéért néhány, korábban a kutatók számára már a nyugati angolos átírás szerint megismert nevet az utóbbi átírással is megadok zárójelben. A Wade-Giles féle angolos átírást találjuk pl. H. R. Williamson könyvében (*Teach yourself Chinese*, London, 1947–1958); a pinyin rendszert pedig M. Piasek kézikönyvében (*Chinesisch-deutsches Wörterbuch*, Leipzig, 1961). Bonyolítja a helyzetet, hogy főleg a hazai térképeken és irodalmi fordításokban ismét más átírás szerint szerepelnek a kínai nevek. Az egyeztetéshez az MTA kézikönyvét ajánlhatom a keleti nevekről, amelyben többféle átírási szisztémát is találhatunk (Bp. 1981).

Az első kötet a washingtoni Arthur M. Sackler Gallery 1995-évi kiállításához készült, amelynek anyagát e múzeumon kívül a Freer Gallery of Art, a new yorki Metropolitan Museum, a Los Angeles County Museum, a Walters Art Gallery, a Harvard és a Princeton egyetemek mellett több amerikai magángyűjteményből válogatták össze.

Szerzők fő érdeme ezeknek a több évtizede ismert remek, de hiteles régészeti párhuzamok hiányában eddig pontosabban nehezen datálható belső-ázsiai és észak-kínai bronztárgyaknak immár tudományos leírása és meghatározása. A hiteles régészeti összehasonlító anyag az 1970–90-es évek kínai ásatásaiból származó, tudományosan feltárt és kínai régészeti

folyóiratokban publikált leletanyag volt számukra. Munkájuk már ennek az anyagnak a nemzetközi bemutatása szempontjából is dicsérendő.

Az idézett analógiák nagyrészt a Pekingtől mintegy 150–200 km-re nyugatra, észak–déli irányban húzódó Taihang hegyvidék két oldaláról, a nyugatabbra eső Ordos (Suiyuan) vidékről és a csatlakozó Ningxia (Ningsia) területéről valók. E vidékek jórészt a kínai Belső-Mongóliai Autonom Terület déli részére, továbbá Shanxi (Shansi) és Shaanxi (Shensi) tartományba esnek. Földrajzi jellegük azonban nem egységes; a Taihang hegység két oldala is eltérő jellegű. Azonkívül nem mindenütt van füves steppe, hanem erdős steppe, sőt tajga is van néhol.

A térképre nézve jól látható, hogy a szóbanforgó terület bármilyen hatalmas is – határvidéke közel kétezer km – az önálló Mongol Köztársaság (a korábbi Külső-Mongólia) déli határának csak a keleti felével érintkezik. Ezt azért fontos megjegyezni, mert a Kínát és a különféle északi nomád törzseket, birodalmakat elválsztó teljes határvonal 4500–5000 km, tehát mintegy kétszer olyan hosszú mint a teljes kínai mongol határ. A honi népvándorlás kori párhuzamok és a magyar őstörténet szempontjából innen kevésbé várhatunk új adatokat, analógiákat, így például a zsu-anokra, vagy türkökre vonatkozó új felfedezéseket, amely népek történeti kora amúgyis túlmegy a katalógusnak a Han-korszakig (Kr.e. 206–Kr.u. 220) terjedő időbeli határán.¹

Ez a Kínát Belső-Ázsiával és Nyugat-Szibériával, kelet felé a Távols-Kelettel összekötő hatalmas terület sosem volt teljesen egységes etnikailag. Egy-egy gyorsan hatalomra jutott nomád törzsszövetség is csak aránylag rövid időre volt képes politikailag összefogni. Az itt élt népek szoros kapcsolatban voltak a természettel és az állatvilággal, de jelentős különbségek is voltak életmódjukban, ami meghatározta anyagi kultúrájukat, használati tárgyaik és viseletük anyagát és különösen a művészetüket is.

A steppei nomádok életmódja sok mindenben egyszerűbb volt a letelepedett, földművelésből és intenzív állattartásból élő népekenél. Az ókori kínai források „északi barbár” néven foglalták össze a nomád törzseket. Be-betörő, falvakat, városokat sarcoló gyors lovas harcmódjukat megszenvedve azonban a kínaiak már az i. e. első századokban arra kényszerültek, hogy átszervezzék saját fegyverzetüket és harcmódjukat. Másrészt viszont a háborús időszakoktól eltekintve sokféle olyan áru volt szükségük, amelyeket csak ezektől az északi népektől kaphattak meg. Ilyenek vol-

¹ A két kötetben szereplő kínai dinasztikus korszakok:

1 Shang-Yin-kor ca. i. e. 1700 – i. e. 1050

2 Zhou (Chou) kor i. e. 1050 – i. e. 481

3 Hadakozó Királyságok i. e. 480 – i. e. 221

4 Qin (Ch'in) kor i. e. 221 – i. e. 206

5 Han-kor i. e. 206 – i. u. 220

6 Három Királyság i. u. 220 – i. u. 265

tak például a prémek, a különféle bőrtermékek – így a lovak, kocsik felszerszámozásához szükséges bőr szíjak, a kínaiak által legmagasabbra értékelt jade és más féldrágakövek. Különösen nagy szüksége volt a kínaiaknak lovakra is. A prém-út már jóval a selyem út előtt működött Belső-Ázsiában. A nomádok többnyire kínai selymet, gabonát, finomabb öntésű bronztárgyakat, tükröket, öv- és ruhadíszeket, ékszereket igényeltek déli szomszédjuktól cserébe. Az egymásra utaltság és szimbiózis bizonyos fokig a pontus-vidéki görög települések és szkíták-szarmaták, majd a későbbi dél-oroszországi nomád népek kapcsolataihoz hasonlítható.

A katalógus két szerzője célszerűen osztotta fel egymás között a kutatómunkát és ennek alapján vázolták a kínai és nomád cserekapcsolatok fejlődését, a tárgyformák vándorlását és a technikák átvételét.

Munkájuk két fő részre oszlik: az első részben a kínaiak és a nomádok kapcsolatait, s főleg a cserével összefüggő bronz tárgytipusok, öv- és ruhadíszek, lószerszámveretek történeti fejlődését vázolták fel, különös tekintettel a kölcsönhatásokra. Több helyen említik, hogy téves az a nézet, amely szerint a kapcsolatokban mindig csak a kínaiak lettek volna az adó fél.

A bevezetésben meglepő, hogy a Rosztovcev által „állatstílus”-nak elnevezett nomád művészeti emlékekkel kapcsolatban helytelennek, pontatlannak mondják e kifejezést, mivel „az eurázsiai törzsek művészetében sosem volt egy univerzális stílus”. Az nyilvánvaló, hogy egy ekkora területen és ennyiféle törzs között alig lehetett valami teljesen „univerzális”. Az állatstílus emlékeit viszont éppen az fogja össze, hogy az ilyen tárgyak alkotói, vadászok és nomádok, életmódjuk által a legjobban ismerték a különféle állatok anatómiáját, mozgását, szokásait és ezért tudtak róluk ilyen reális, művészi formájú tárgyakat alkotni. Másrészt viszont, az állatstílusnak is van története, fejlődése, és különféle formái, változatai eléggé széles skálát mutatnak térben és időben.

A nomád-kínai kapcsolatok i. e. 1300 után kezdtek erősödni, miután a kínai Shang fővárost Anyangba helyezték át. Erre utal az északi jellegű bronz leletek magas száma a Taihang hegytől nyugatra, ahol kemény harcok folytak a nomádokkal. A Zhou (Chou)-korban, az i. e. I. évezred első felében északi hatás észlelhető a kínai formájú bronzedényeken. Egyre több lószerszám és kocsiveret utal a ló fokozott használatára. Néhány lelet nyugat-ázsiai és dél-szibériai hatást mutat. Más volt a helyzet a Taihang hegységtől keletre, ahol letelepedett lakosság élt. Rendkívül fontos itt a baifu-i sír, amelyben egy harcos nő volt eltemetve, nagyszámú bronzfegyverrel, sisakkal, lószerszámmal. Állatalakos törei és a remek lószerszám északi hatást mutatnak.

A lótartás i. e. 8. századtól induló fokozott elterjedésére utalnak a nanshangeni 102. sír leletei: itt kétlovas kocsi ábrázolása szerepel egy faragott csontlapon (Fig. 17).

Megjelentek ezután az állatalakos övkapcsok és lemezek. Az i. e. 6–7. századi sírokba igen sok tör és nyílhegy került, ami feltehetően a vadászatra utal.

Az i. e. 5. századi pingshani bronz tükrön a nomádoknál ismert állatalakok mellett már a kínai sárkány alakja is megjelent (No. 46). Az i. e. 6.–5. században az északi határvidékre betelepült nomádok számára már nemcsak egyre több luxustárgyat készítettek a kínaiak, hanem az északiaknak tetsző mintákat tettek ezekre. Az északnyugatról jövő népmozgást középzásiai eseményekkel lehet magyarázni.

Eltérő jellegűek az Ordos-vidéki leletek, ahol szép számmal szerepelnek rúdvégek, zabladíszek és kisméretű övlemezek. Ningxia déli részére is szállítottak a kínaiak bronztárgyakat: övvereteket, övkapcsokat és kocsidíszeket is. Guyuangból remek állatharcos övlemez került elő (No. 86).

Kína távolabbi nyugati vidékére az i. e. 4. század második felében egy olyan nyugati harcos, lovas csoport tört be, amelynek mozgását feltehetően a Nagy Sándor hadjáratai miatt kiszorult törzsek váltották ki. A kínaiak egyre több övdíszet, tört és luxustárgyat készítettek számukra.

A ragadozófejű állatábrázolásokat a 2. számú pazyryki kurgán tetoválásához hasonlítják. A Shihuigounál talált ezüst csizmatalp-lemez díszítését is Pazyrykkel veti össze Bunker (Fig. 21–22). Ugyanitt hasonló korból való, kínai írásjegyekkel jelzett arany és ezüst tárgyak is előkerültek. A hátoldalukon textil lenyomatmintát mutató övlemezekkel kapcsolatban Bunker rekonstruálta e bronzöntési eljárás részleteit. A viaszveszejtési bronzöntést csak az i. e. I. évezred közepétől kezdve alkalmazták a kínaiak, és az feltehetően nyugatról került be hozzájuk. Ha a viasz modell alá durva textíliát tettek, akkor kevesebb fém volt szükséges az öntéshez és így vékonyabb lemezeket tudtak önteni. A textil is elveszett, de a módszerrel könnyen lehetett másolni, sokszorosítani egyes tárgyakat, így például övvereteket. Ezt az eljárást viaszveszejtési/textilveszejtési módszernek nevezi Bunker.

Kína és az altaji Pazyryk között az észak-kínai törzsek lehettek a közvetítők. A kínai tárgyak – textilek és tükrök – így kerülhettek a pazyryki 6. sz. kurgánba.

A Han-korszakban (i. e. 206.–i. u. 220) már valószínű tömegtermelés indult meg Kínában. Új technika az aranyozás és ezüstözés. A higanyos aranyozást kifejezetten kínai munkának mondja Bunker. Fontos a dél-szibériai és nyugat-ázsiai kapcsolatokkal foglalkozó rész, amelyben macskafajtákat ábrázoló leleteket, madárfejes motívumokat, a szarvasok össze-

húzott Iábú és körkörös szarvú ábrázolásait emeli ki a szerző.

A 70. oldalon olyan Qin (Ch'in) és Han-kori luxustárgyak szerepelnek, amelyeknek motívumai Kínában eredetileg nem voltak ismeretesek. Ezeket idegenből vették át a kínaiak, de a bekerült új motívumokat színizálták.

Ki kell emelni e korból a kétárnyalató aranyozású, többféle állatalakos övlemezt (Fig. 32), amely a kiállítás egyik legszebb darabja. A Han-kori kínai sárkányábrázolás a nomádokkal való kapcsolatok során formálódhatott. Az ivolgai övlemezeken ilyen jellegű sárkányra támad két tigris. Az északi hatás a jade faragványokon is megtalálható. Itt foglalkozik Bunker az újabb kínai fémműves technikákkal: a zománcozással, granulációval és a csavart huzalos díszítéssel.

A 6. fejezet övveretekről és övkapcsokról szól. Keleten, a Belső Mongólia délkeleti részén, Zhoujiadi-nál *in situ* kiásott, i. e. 8.–7. századi nomád sír kettős öve a legrégebbi ismert díszes öv. A szélesebb, négyyszögletes lemezekkel felszerelt öv volt kívül. A kis kerek veretes öv a nadrágot tarthatta. A kettős öv viselőhöz későbbi szaka és párthus párhuzamokat említ Bunker.

Belső-Mongólia déli és délnyugati részén az i. e. 7.–6. században jelentek meg nagyobb számban a díszes övek. A sokféle és nagyszámú – 10–20 darabot kitevő – díszes övveret közül három fajtával foglalkozik itt bővebben Bunker.

Kína központi részéből az i. e. 8. századból valók a legkorábbi kínai díszítésű övdíszek. Bunker ezeknél is északi bevándorlók hatására gondol, de véleményem szerint a két említett lelőhely (Jin és Guo) alapján talán még messzemenő lenne ezt biztosra venni. Arra is gondolni kell, hogy a szövés korai megjelenése miatt a kínaiak egykor textil öveket viselhettek ősi ruházatukon. A sokveretes bőr övek csak a Hat-dinasztia korától (i. u. 220–589), a középzásiai törzsek sűrűbb betöréseitől kezdve terjedtek el Kínában.

A jellegzetes kínai övkapcsok (dai-kou/tai-kou) kialakulásához is sok új régészeti adat van. A legkorábbi darabok i. e. 6. század körüliek és még egyszerűek, de hamarosan gazdag díszítéssel látták el ezeket. Houmánál sok agyag öntőmintát találtak ilyenek készítéséhez, ezért a korábbi elképzelésekkel szemben valószínűtlennek tartják e tárgyforma nyugati eredetét.

A történeti áttekintés befejezéseként a két szerző a nomád-kínai kapcsolatok kölcsönös voltát hangsúlyozva összegzi a nomádoktól Kínába átkerült tárgyi és kulturális javakat. Ez a két kiterjedt régió közötti szimbiózis végülis a bronzkortól egészen a mandzsu hódításig folytatódott, és a Nagy Fal nem-

csak elválasztó, hanem összekötő és találkozási vonal is volt egyben.

A katalógus második fele a kiállított tárgyak tudományos feldolgozását adja, szintén a két szerzőtől felváltva. A tárgyakat három csoportba – teljesen kínai, teljesen nem kínai, vagyis nomád, és kevert csoportba osztották.

Erdemes néhány tárgyat kiemelni itt. Az 1. sz. áttört övlemezt a fák alatt birkózó párral északnyugat-kínainak, vagy déli belső-mongóliainak írják le, és az i. e. 2. századra datálják. A Victoria és Albert Múzeumból és egy Nyugati-Han kori sírből említenek hasonló övlemezeket.

A 2. sz. övlemez-páron egy-egy rénszarvas által húzott olyan zárt kocsi van, amely a xiongnuk körében volt használatos a Bajkál tó körül az i. e. 2.–1. században.

A 10. sz. talpas bronz üst olyan tárgyformát képvisel, amelyről F. Takács Zoltán már az 1910-es években megállapította, hogy belső-ázsiai nomádok, nevezetesen az ázsiai hunok tárgyaihoz tartozik. A szerzők i. e. 3.–2. századi, észak-kínai eredetűnek írják le a hibás öntésű darabot. Az analógiák áttekintése után azonban úgy vélik, hogy prototípusa kínai volt, és az északi nomádok közül a xiongnuk fejlesztették tovább. A „gombaalakú” peremdíszrel ellátott, rituális célra használt példányokat hagyományosan a xianbei (sienpi) törzsekkel kapcsolják össze, akik azt a xiongnuktól vették át. Ez a forma került át később, a 2.–4. században Kelet-Európába.

A tipikus kínai tárgyak közül a Shang-Yin-kori (i. e. 12.–11. századi) bronzedényeket kell kiemelni (4, 12, 23. sz.). Egyes folyadéktartó bronzedények a bőrből készült nomád víztartók formáját utánozzák (20. és 21. sz.).

A sokféle bronzkés közül az állatfejes végűeket északi eredetűeknek jelzik, a későbbi, geometrikus és fonatos díszűeket az északi nomádok által módosított kínai formájúnak.

Az állatalakos díszlemezek, járomdíszek, zabladíszek és rúdvégek analógiáit Dél-Szibériáig követik; némelyiken azonban már kínai jellegű minta szerepel. A reális állatokat farkas, tigris, medve, szarvas, teve, ökör képviseli. Az 54. sz. remek állatharcos övlemezen a négy lábú ragadozó egy fantasztikus kígyó-szerű lényel harcol. Az állatalakos jelenet itt teljesen színizálva lett. E darabhoz 1988-ban Gansu (Kansu) tartományban találtak analógiát.

A 64. sz. észak-kínai állatharcos övlemez-párhoz a kazahsztáni pokrovkai 2. hun temető 17. kurgánjából említenek újabb előkerült hasonló övlemezt.

A teljesen kínai jellegű tárgyak között i. e. 4.–3. századi bronztükrök, tüköröntő agyagmodell töredéke és berakásos övkapcsok szerepelnek. Néhány jadedől

faragott díszlemez arról tanúskodik, hogy a kínaiak ezekre a számukra legnemesebb anyagból készült tárgyakra is a nomádoknak, elsősorban a xiongnuknak tetsző állatábrázolásokat faragtak.

A katalógust egy kínai karakteres névjegyzék, 12 oldalas – sok kínai címet is tartalmazó – irodalomjegyzék és index egészíti ki.

A második kötet jelentősen kiszélesíti a belső- és kelet-ázsiai bronzművészetre vonatkozó ismereteinket. A Sackler gyűjtemény remek – több mint ötszáz darabos – gyűjteménye mellett ez a mű igazából a négy szerző jó csapatmunkájának köszönheti jelentőségét. Emma Bunkernek 16 írása szerepel e témakörből a bibliográfiában; K. M. Linduffnak hét, főleg kínai régészeti írása. Wu En pekingi régész több mint húsz éve publikálja az újabb kínai ásatások leletanyagát. T. S. Kawami az iráni és belső-ázsiai régészeti összefüggésekkel foglalkozik.

A bevezetésben E. Bunker áttekintését találjuk a szóbanforgó területről, annak nomád népeiről és művészetükről, a kínai forrásokról és a mű céljáról. A nagyszerű Sackler gyűjtemény jól képviseli az állatstílus művészetét, de az volt a negatívuma, hogy egyetlen darabja sem származott hiteles régészeti ásatásból. Szerzők ezért az 1970–90-es évek kínai régészeti leleteivel való összevetés alapján dolgozták fel e tárgyakat, a lehetséges származási helyek és a kronológia tisztázásával.

A mű legfontosabb része a 80 oldalas *Régészeti áttekintés*. Ebben három szerző foglalja össze az i. e. 2000 körüli időktől az i. u. 2.–3. századig az észak-kínai határterületek régészeti kutatásainak történetét és eredményeit, korszakok és területek szerint csoportosítva.

Az I. zóna a kelet-gansui és dél-ningxiai lelőhelyeket foglalja magába; a II. az ordosi és szomszédos területeket; a III. a Sárga folyótól északra eső belső-mongóliai területet; a IV. az észak-hebei (Hopei) részt; az V. a kelet-belső-mongóliai és nyugat-liaoningi tartományokat tárgyalja.

Az észak-kínai bronzkori – ca. i. e. 2000–i. e. 1000 közötti lelőhelyek térképén közel 30 lelőhelyet találunk jelölve. Lényeges, hogy az ordosi, a Taihang-hegység körüli és észak-kínai területeken feltárt sírok és temetők már a bronzkorban is a kínaiakétól eltérő temetkezési szokásokat és használati tárgyakat mutatnak. A nyugat-kínai Tarim-medencében talált legrégebbi csontvázak nem mongoloid, hanem europid-közép-ázsiai antropológiai vonásokat mutatnak.

A vaskori – i. e. 9–i. e. 3. századi – lelőhelyek térképén is mintegy 30 lelőhely szerepel. E korszakra a pásztorkodó lovas nomadizálás a jellemző. A lovat már a neolitikum végén is használták. A kínaiak i. e.

2800 körüli időre teszik ennek megtörténtét; domesztikált és betanított lovak használata azonban csak i. e. 1200-tól dokumentálható. Az i. e. II. évezred második felétől a kocsizás is bizonyított. A lovak használatának két fontos elemét, a hatékonyabb zabla és kantár használatát, valamint az összetett íjak megjelenését i. e. 900 körüli időre teszik.

A bronz és más anyagból való állatábrázolások az élővilág mély megfigyeléséről tanúskodnak. A vas már az i. e. 7.–5. században megjelent Kelet-Gansu (Kansu) és Dél-Ningxia területén. A bronztárgyakat ónnal tudták bevonni. Megindult az állatalakos bronztárgyak – köztük a háromdimenziós kutya, szarvas, birka, ibex figurák – öntése. Állatalakos övlemezek is ismertek. Előkerültek azonban innen nem kínai formájú, de kínaias díszítésű övlemezek és csatok is (pl. 198–200. sz., és Fig. 200. 1). Ezeket minden bizonnyal kínaiak öntötték a nomádoknak. E régió eltérő etnikumu lakosai tehát már ekkor is kereskedelmi és kulturális kapcsolatban álltak egymással.

A II. zónához tartozó ordosi területen nagyszámú áldozati állatesontot tartalmazó sírt tártak fel. Hiányoznak viszont itt az északabbi területekre jellemző nagy övlemezek. Az i. e. 4.–3. században újfajta tárgyak jelentek meg: kőberakásos arany és ezüst övveretek, reális, vagy fantasztikus állatábrázolással. Jó példa e stílusra az északi Aluchaideng lelőhely, ahol két i. e. 3. századi sírból a sok aranytárgy között egy remek díszpánt is előkerült állatfejekkel, továbbá egy fejdísz, amelynek tetején türkízzel berakott madáralak van. Analógiaként a nalin'gaotu-i gyönyörű, szarvasalakos fejdísz (fig. A. 50), a 2. sz. pazyryki sír tetoválást, az isszik-köli övlemezeket említik, és a turfáni Alagou emlékeit. A Nagy Sándor ázsiai hadjárataival kapcsolatos népmozgások során fontos átmenőhely lehetett ez a régió.

Egy másik jelentős ordosi lelőhely Xigoupan, amelyről később lesz szó. A III. zóna a Sárga folyótól északra eső területeket, vagyis a korábbi Belső-Mongólia hegyes vidékét képviseli. A fő lelőhely itt Maoqinggou, ahonnan 79 sír ismert az i. e. 6.–3. századból. Rövid kardok, a basadari és általában a Tagar kultúra fémtárgyaira emlékeztető, elsősorban az anyaguk szerint rangjelző övek jellemzők. 57 sírből került elő rangjelző öv: leggyakoribb rajtuk a tigris alakja (pl. Fig. A 74). Az állatharcos témájú övvereteket szintén nyugati, iráni-közép-ázsiai eseményekkel hozzák összefüggésbe. E temetőben eltérő tájolású, koporsós sírokat is találtak, ami szintén egy újabb népcsoport beköltözésére utal.

A IV. zóna Észak-Hebei (Hopei) emlékeit foglalja magába, amelyeket a kínai forrásokban említett Shanrong-kultúrával kapcsolnak össze. Jellemző itt a sok ember- és állataldozat. Az állatalakos bronzöntvények

társadalmi státust jeleztek. Megjelentek a nagy bronzüstök, amelyek ritkák az előbbi zónákban, de megtalálhatók Mongóliában és Közép-Ázsiában.

A Pekingtől északra lévő hulugoui temető 150 sírjából több mint háromezer tárgy került elő, a közeli yuhuangmiai temetőből pedig több mint hatezer. Rövid bronztőrök és kések, csatok, övlemezek és állatalakos tárgyak jellemzők. A sírokban sok ló-, kutya-, és kecskecsont volt, sőt egy helyen emberáldozat is előfordult.

Az V. zóna a kínai Belső-Mongol Autonóm tartomány keleti részét és Liaoning nyugati felét foglalja magába. Az i. e. 10.–4. századi lelőhelyek közül legfontosabb a nanshan'geni temető, amelynek 101. sírjából 500 bronztárgy került elő. Egy csontlemeze lovaskocsi és vadászok alakjai vannak bekarcolva (Fig. A 102). E körzetben ősi bányahelyet is találtak. A lelőhelyeket nem tudják pontosan azonosítani a kínai krónikákban szereplő népekkel.

A zónák jellemzése után a szomszédos területekkel való kapcsolatokkal foglalkoznak a szerzők. Az észak-kínai lelőhelyeken megfigyelt temetkezési szokások, a leletanyagban pedig a rövid kések, nyílhegyek és az állatábrázolások párhuzamai Mongóliában és Burjátia transzbajkái részén a korai vaskortól (i. e. 8.–3. század) figyelhetők meg. A Tagar kultúrát a kínai források dingling (tingling) népével próbálják azonosítani, ehhez azonban nélkülözhetetlen még a mongóliai és szibériai lelőhelyek további kutatása. Az altaji lelőhelyek – Katanda, Basadar, Pazyryk-leleteinek párhuzamait a III. zóna anyaga mutatja. Az altaji népek azonban eltérő eredetűek voltak, mint az ordosi népesség. Tárgyaik hasonlósága így inkább az életmód párhuzamaira utalhat.

A hazai régészet, a népvándorlási kutatások szempontjából feltehetően a kötet 3. része a legfontosabb, amely „A Xiongnu, Xianbei (sienpi) és Wuhuan törzsszövetségek kialakulása (i. e. 3.–i. u. 3. század)” címet viseli. E lelőhelyek térképe a 75. lapon szerepel: ezen a xiongnuk Ordosban és a Bajkáltól délre, a xianbei területek három helyen vannak jelölve. A kínai források szerint a i. e. 3. század előtt a gansui (kansui) rouzhi (yuechi) törzsek uralták az északi zónát, akik indoeurópai nyelvűek voltak, s valamilyen kapcsolatban álltak a szkítákkal és a szakákkal.

A xiongnuk (hsiungnuk-k) eredete még nem világos, s erről eltérő vélemények vannak. Az i. e. 4. század végén már több nomád törzs támadta északról Kínát, s ellenük építették ki később a Nagy Falat. Az i. e. 3. század végére a xiongnuk sok kelet-eurázsiai steppei törzset egyesítettek Liaoningtól Xinjiangig, a Bajkáltól Minuszinszkig. A Qin (Ch'in) dinasztia seregei ugyan kiűzték őket Ordosból, de hamarosan újra megjelentek ott. A Han császárok újabb si-

keres hadjáratokat indítottak ellenük, követeket küldtek a shanyuhoz, és kialakították a Heqin-rendszert, amely a két nagy régió kapcsolatait, cserekereskedelmét rendezte. Később a xiongnuk már védték Kína északi határait egy újabb törzsszövetség, a xianbei betörések ellen. Ezen események eredményeként egyre több kínai tárgy került az északi nomád sírokba.

A nomádokra jellemző leletek sokféle néptől származnak. A xiongnuk legjellemzőbb tárgyai Bunker szerint a fekvő B-alakú, vagy téglalap alakú páros övlemezek-övkapcsok, amelyeken állat- vagy emberalakos jelenet szerepel. Ezeknek anyaga – bronz, arany, ezüstözött, vagy ónozott bronz – rokonságjelző, vagy politikai kapcsolatjelző is volt. Bronz övlemezek már gyereksírokban is szerepelnek. A páros lemezek áttörtek, és összekapcsolásukhoz a viselő felőli baloldali övlemez kis kiálló pecekje szolgált.

Szerzők összefoglalják itt a xiongnu kutatás eredményeit. A xiongnu leletek durva közelítéssel két fő területre csoportosíthatók: az észak-kínai Liaoning, Ningxia és Ordos területére, Kínától északra Mongóliába, Burjátia és Minuszinszkba. A távoli északi lelőhelyeket a shanyu klánjához kapcsolják, és ezek a gazdagabbak. Az északi sírokba temetett nők többsége azonban kínai származású volt. A legtöbb északi temető i. e. 3.–i. u. 1. századi. Jellemzők rájuk a jól kidolgozott övcsatok, övlemezek és kisebb fémdíszek.

A xiongnu temetőket két periódusba sorolják: a korai i. e. 3.–2. századi belső-mongóliaiakra (mint pl. Xigoupan és Daodunzi; északon Derestuy és Ivolvega tartozik ide), és a kissé későbbi i. e. 1.–i. u. 1. századi noin-ulai, Szelenga-vidéki és transzbajkái temetőkre.

Érdekes, hogy a kínai határvidéki xiongnu síroknak nincs sírhalma, vagy kőköre. Északon viszont már legalább tíz, fallal körülvett településük ismert, ami Han kínai hatásra utal. Az észak-kínai xiongnu temetők közül Xichaogu-t i. e. 175–74 közötti kínai pénzek datálják. Egy itteni bronzlemezen emberalakos ábrázolás van (Fig. A 112). A daodunzi-i temetőben ló, sárkány, teknős, sőt teve alakja is szerepel a harminc övlemez között, még női sírokban is.

Az észak kínai Xigoupan temető (i. e. 2. század) 4. számú, gazdag női sírjában szerepel az egyik legszebb tárgy: egy aranylemezes, gyöngyházberakásos női fejdísz, amelyhez egy pár sárkányalakos, áttört jade függő csatlakozik (85.1. Fig. A. 129). A különféle anyagok párosítása, a jade lemezek, a kínai és xiongnu kultúra kölcsönhatását érzékeltetik. Két állatalakos csaton a súly és a készítő műhely neve kínai írásjegyekkel van megadva.

A Qinghai (Chinghai) városhoz közeli shangsun-jiazhai-i sírban (i. u. 2. század vége, vagy 3. század eleje) olyan xiongnu vezető volt eltemetve, aki nemcsak kínai módra, téglasírba temetkezett, hanem

kínai írású feliratában meg is erősítette a Han dinasztiahoz való hűségét. Kínai feliratos bronz pecsétlője is arra utal, hogy magas beosztásban dolgozhatott a kínai udvarnak.

A Shaanxi (Shensi) tartományi kexingzhuang-i kínai temető 140. sírjában nem kínai, hanem egy xiongnu hivatalnok volt eltemetve. Páros, áttört övlemezén két birkózó és két ló alakja vehető ki fák lombja alatt (86.1. Fig. 131).

Külön fejezetben foglalkoznak a szerzők a mongóliai, burjátöldi és transzbajkái xiongnu lelőhelyekkel, ahol kínai tárgyleletek is előkerültek, mint pl. TLV-tükör, érem, lakkozott tárgyak stb. A burjátöldi Ivogánál a megerősített xiongnu település mellett többszáz síros temető is volt, valószínűleg kevert összetételű lakossággal; sőt kínai foglyok is éltek itt. A Sackler gyűjtemény 242. sz. bronz övlemezének datálásához fontos lelet a 100. sír bronz övlemeze (274.1. és 88.1. Fig. A 136), amelyen két tigris harcol egy farkasfejű sárkánnyal. Anyaguk arzéntartalma arra utal, hogy Ivogánál, vagy annak közelében öntötték őket. Ilyen övlemezek eredetének tisztázásához érdekes analógiát nyújtanak az Omszk-környéki Sidorovkánál előkerült páros övlemezek, amelyeken hasonló tigris- és sárkányalakos jelenetek vannak. Ezek azonban tömörek, azonkívül türkiz és más kőberakások is vannak rajtuk. Datálásukra nézve több vélemény van. Feltehető, hogy ilyen cseppalakú kőberakások szolgálták a xiongnu övlemezek hasonló díszítésének alapjául, amint az pl. a 224, 231–234, 252. sz. darabon látható. A farkasfejű sárkány a xiongnuk fontos mítikus állatalakja lehetett.

A kötet 3. részének végén a xianbei (sienpi) és wuhuan kultúráról találunk összefoglalást. A xiongnu birodalom felbomlása után a xianbei szövetség uralta az északi steppe nagy részét. Temetőikre a csoportos temetkezés jellemző. Leletanyagukból fontosak a talpas bronzüstök. A két fő típus közül a kétfülű, áttört tölcserés talpú változat az egész steppén megtalálható.

A 92–95. lapon a Xiongnu, xianbei és wuhuan kultúrák tárgyainak távolabbi analógiáiról olvashatunk. Bunker szerint a Minuszinszkból ismert, mintegy 120 áttört bronz övlemez egy ötöde a xiongnukra jellemző állatmotívumokat mutat, de az áttört övlemezek itt is csak az i. e. 2. századtól kezdve jelennek meg.

A régészeti összefoglalást egy 255 jegyzetet tartalmazó rész zárja le, sok fontos irodalmi utalással. A 99. jegyzetnél szerepel, hogy az északi zóna nomád sírjaiban gyakori kardok a nyugati szakirodalomban tör/akinakes néven szerepelnek, ami félrevezető e régióra nézve.

A Sackler gyűjtemény, illetve az alapját képező öt korábbi magángyűjtemény történetének összefogla-

lása után következik az Emma Bunker által írt terjedelmes katalógus (113–345. lap), amely területenként és időrendi sorrendben van felosztva. Az I. fejezetben néhány i. e. 13.–8. századi kínai bronztárgy szerepel. A 2. fejezetben főleg kések szerepelnek, melyeknek sok délszibériai párhuzama van. A 3. fejezet a távoli északi területek bronzkori anyagát tárgyalja. Meghatározó itt a bronzkések ötvözete. A 4. fejezet az észak-kínai vaskor eltérő jellegű tárgyairól szól. Az itteni lakosság letelepedett, földművelő életmódot folytatott, s tárgykészlete is részben eltérő jellegű, bár állatalakos ábrázolások is vannak. A 78. sz. – i. e. 7.–6. századi – bronz övdíszek véleményem szerint egyszerűsített cikáda-ábrázolások lehetnek. A 82. sz. „ruhadísz” lemez a hátrahajtott fejű szarvassal (i. e. 6.–5. század) a mongóliai szarvaskövekkel mutat rokonságot.

Az 5. fejezet az Észak-Hebei (Hopei) tartomány vaskorába, i. e. 7.–4. századba sorolható, olyan tárgyakat vesz sorra, amelyek analógiái a kínai bronzművesség bizonyos stílusjegyei mellett számos nyugati nomád vonást is mutatnak. Jellemzők az állatalakos rúdvégek és a talpas bronzüstök. Bunker Érdy M. tanulmányát idézve ír a talpas bronzüstökről, de tévesnek véli azt a nézetet, hogy egy ilyen üst lenne a kínai dou-edények őse, mivel azoknak eredete a kínai neolitikum Lonshan (Lungshan) kultúrájáig követhető. Foglalkozik itt a háromélű nyílhegyek történetével is.

A 6. fejezet Belső-Mongólia déli-középső részéből származtatható vaskori tárgyakkal foglalkozik. Jellemző a remekül megformált rövid bronzkard – több esetben stilizált madárfejjel – és különösen az állatalakos, vagy állatharcos bronz öv- és ruhadíszek az i. e. 6.–4. századból. Ezekhez több *in situ* feltárt kínai sírleletet tudnak analógiaként közölni.

Itt kell megjegyeznem, hogy a vasnak az ókori Kínában nem volt olyan kiemelt jelentősége mint Európában. Ennek magyarázatát jórészt abban kereshetjük, hogy jobban kedvelték a bronztárgyakat, és már három-három és félezer évvel ezelőtt sokféle, rendkívül aprólékos díszítésű, művészi kivitelű szertartási bronzedényt öntöttek. Azonkívül különleges ötvözetekkel a szokásosnál keményebb bronz használati tárgyakat és fegyvereket tudtak készíteni.

A 7/A fejezetben északkelet-kínai és délnyugat-belső-mongóliai tárgyak szerepelnek. Az utóbbi, ordosi terület sírleletei teljesen eltérőek az előbbi területétől. Jellemzők a lovak és kocsik felszereléséhez tartozó bronztárgyak. Legszebbek az i. e. 5.–4. századi plasztikus, de belül üreges, állatalakos rúdvégek és járomdíszek. Két bronz üst is van itt, analógiák alapján hasonló keltezéssel. A 196. sz. kis üst a nomádoknál szokásos formát mutatja. A 195.

számú viszont lekerekített négyszögletes; e forma a Hadakozó Királyságok korából (i. e. 475–221) származik.

A 7/B fejezet Északnyugat-Kína, Ningxia és Gansu tartomány területére lokalizálható tárgyakat közöl. Jellemző, hogy sok tárgyforma azonos itt az északi zóna tárgyaival, de díszítésük helyi jellegű. A tükörképszerűen készített, páros, áttört övlemezek a Zhou (Chou)-kori kínai bronzokra jellemző fonatos díszítéssel szerepelnek itt. A 200. sz., i. e. 4. századi övlemezen állatharcos jelenet van, de felületén pontozott szalagfonatos díszítés is van; ez kínai mesterek ötlete, mintája lehet, akik nomádok számára dolgoztak. Érdekes a 214. sz. bronz övdísz, amely egy tevén ülő férfit ábrázol. A teve a Han-korban nyert nagy szerepet, mert a Selyem Útján való szállításhoz nagyszámú tevét tartottak a kínaiak Nyugat-Gansuban, ahonnan a karavánok kiindultak nyugat felé.

A könyv egyik legérdekesebb része a 8. fejezet. Ennek „A” része az észak-kínai xiongnu korszak (i. e. 3.–i. u. I. század) tárgyaival foglalkozik. Az anyag azt mutatja, hogy a xiongnu uralom alá került számos más törzs megtartotta helyi szokásait és szimbólumait. Így magyarázható az előkerült anyag sokfélesége.

Bunker szerint a xiongnukkal leginkább összekapcsolt tárgyforma a páros övcsat. Ez lehet tömör vagy áttört, és tükrösen fordított vagy különböző formájú (ld. pl. 218 és 230 sz.). A páros daraboknál a baloldali lemezen van a pecek; ha ez hiányzik, akkor nem összetartozó a két darab. Sok párt viszont az eladók, vagy kereskedők választottak szét. Az övlemezek különféle állatformát mutatnak. Bunker szerint a reális állatábrázolások klánhoz való tartozást, a fantasztikus állatok pedig korábbi hitvilágra, vagy legendára utalhatnak. Gyakori a lóalakú lemez és meglepő, hogy több darabon ökör alakja van. A fekvő B-alakú övlemezekhez tartozik a 222. sz. tárgy, amelyen egy tigris harcol fantasztikus, szárnyas állattal. Az övlemez és a jelenet datáláshoz ad támpontot a xichaogou-i temetőből való analógia, amellyel i. e. 175–87 közötti kínai érmek kerültek elő. Vannak azonban szibériai párhuzamok is.

A 8/B fejezetben mongóliai, burjátöldi és dél-szibériai tárgyak következnek. Rendkívül ritka a 243. sz. – kelet-, vagy dél-szibériainak jelzett – fekvő B-alakú övlemez: ezen három ló által húzott kocsi mellett álló, kardot tartó harcos alakja vehető ki. Hiteles kínai párhuzama Liaoning területéről ismert. Egy töredékes analógiát említ még Bunker, amelyet a közös mongol–magyar expedíció talált a Gobi sivatagban (Fig. 243; „Istvan (Erdélyi) és Cevendorzs, 1993” publikációjából). A Sackler darab magas arzéntartalma Ordosnál északabbi területre utal. A jelenet a

xiongnuk legendájára, esetleg a kardkultuszukra vonatkozhat.

A 9. fejezet az északi zóna xianbei (sienpi) tárgyaival foglalkozik. Tárgyaik zöme és ikonográfiája teljesen elüt a xiongnukétól. Mítikus állatalakuk a fantasztikus, szárnyas ló volt (304.1. Fig. W 17). Jellemzők az áttört, az előbbieknél kisebb, ló- és szarvasalakú öv- és ruhadíszek.

A 10. fejezetben a kelet-eurázsiai steppékre utaló olyan bronztárgyak vannak, amelyek nincsenek szoros kapcsolatban a tárgyalt területek ásatási leleteivel.

A 11. fejezet néhány jellegzetes kínai bronztárgyat sorol fel, amelyeket eddig tradicionálisan a steppe-övezetből, főleg az i. e. I. évezredből származónak írtak le. Példaként említhető a kínai pengetős hangszer (qin) állatalakos fejű hangolója, késpénz, állatalakos bogozók, buzogányfejek és nomád tárgyak kínai másolatai. Ezek különböző korokból származnak.

Az 1. sz. Függelék néhány xianbei lelőhelyet ismertet; szerzője Wu En. Ebben belső-mongóliai, jilini, shanxi-tartományi és liaoningi lelőhelyek szerepelnek, néhány jellegzetes tárgy képével.

A 2. sz. Függelék a Sackler-bronzok technikai és fémelemzési eredményeit közli. Fontos itt az egyes területekről származó tárgyak eltérő ötvözeteinek ismertetése. A bronztárgyak felületkezelésére az ónozás volt a legjellemzőbb. Az aranyozás higanyos eljárással történt, amit csak a kínaiak végeztek. Az anyagvizsgálatok a hamisítványok felderítéséhez is fontos támpontokat nyújtottak.

Rendkívül fontos és tanulságos a 3. Függelék, amelyben „Északi zónai hamisítványok” címmel Bunker húsz oldalon elemzi a Sackler gyűjtemény 36 nomád jellegű hamisított bronztárgyát. Különféle állatalakos tárgyak – csatok, övlemezek stb. – leírását találjuk itt. E hamisítványok zöme az 1920–30-as években készült Kínában, amikor a nyugati gyűjtők körében már nagy volt a kereslet az „állatstílusú” tárgyak iránt. A fémelemzéseket itt is a legfejlettebb fizikális vizsgálatokkal végezték. A tárgyakon lévő patinárétegeket is elemezték. Az örölt malachitporos műpatinát is kimutatták. E vizsgálatok kétségtelenül sokkal pontosabb adatokat nyújtanak az eredetiség/hamisítás meghatározásához, mint a korábbiak. Elgondolkoztató azonban, hogy a 36 hamisított tárgynak közel a fele már a képek alapján is gyanús, sőt másolatnak tűnt számomra. Egyes darabokat az eredeti rendeltetésének, használatának félreismert volta árul el. A tárgyak szelektálását mindenestre jelentősen elősegítették a régészeti felfedezések és a hiteles darabokkal való összevetés.

A „direkt” másolatokkal kapcsolatban, melyeket Bunker mind hamisítványnak tart, meg kell említeni egy tényt: azt, hogy a szomszédos nomád népeknél a

kínai bronztárgyakat nemcsak használták, hanem sokszor utánöntötték; mégpedig éppen avval az egyszerűsített öntési eljárással, amit Bunker leírt. A kínai bronztárgyak nagyon fontosak voltak a nomádok számára. A Han-dinasztia-kori bronztükröknek például számos utánöntött másolata ismert a Kína észak-nyugati határán élt nomád népek területéről (cf. Ferenczy, L. Chinese mirror finds from Mongolia. *Acta Arch. Hung.* 19. Bp. 1967. pp. 371–376). Ezek a régi darabok valójában nem hamisítványnak készültek, hanem használati célra lettek utánöntve, amit a pontatlanabb öntésük elárul. A hamisítványok között nagy számban szerepelnek állatalakos övlemezek, csatok, ruhadíszek, függők és rúdvégek. Bunker több esetben meg is találta az eredeti tárgyakat, amelyekről a hamisítványok készülhettek. Az F.28. sz. hamis övlemez-pár például, a tigrisbe harapó szárnyas griff alakjával, a Sackler gyűjtemény 222. sz. eredetijéhez hasonló övlemez után készülhetett. A hamisítványokról és téves közlésükről egyébként máshol is írt Bunker; ld. pl.: *Dangerous scholarship. On citing unexcavated artifacts from Inner Mongolia and Northern China.* In: *Orientalia*, Hong Kong, June, 1989. pp. 52–59; továbbá: *A new dilemma: Recent technical studies and related forgeries*, uo. March, 1994. p. 90.

A 4. sz. Függelék az egyes lelőhelyek és korszakok szerint rendezett, válogatott bibliográfiát tartalmaz, amelyben különösen sok kínai régészeti publikáció szerepel.

Az 5. számú rövid függelék T. S. Kawami írta az öntött bronz pecsétlőkről, amelyekből hét darab található a gyűjteményben. Ilyen pecsétlők az 1920-as években kezdtek feltűnni az Ordos vidékről, ahol a mongolok amulettként, vagy pecsétlőként használták

azokat. Némelyiken keresztalakú minta van, s ezért a keresztény misszionáriusok a nesztoriánus keresztény ongut törzs szálláshelyére gondoltak, mint készítési helyre. Hiteles régészeti leletek híján azonban még sem a származási helyük, sem a koruk nines teljesen meghatározva. Észak-Afganisztánból ismertek bizonyos fokig hasonló pecsétlők, de ezek jóval korábbiak és a bronzkorba, az i. e. III. évezred végére–a II. évezred elejére keltezhetők. A nesztoriánus pecsétlőkkel való összefüggésük ismeretlen. A Sackler-darabokon kereszt és swastika mellett kínai írásjegyes példány is van. Utóbbi darabon egy madárpár alakja is szerepel.

A több mint húszoldalas bibliográfia a lehető legteljesebb. Nyugati műveken kívül nemcsak több oldalnyi kínai cím szerepel – főleg a Wenwu, Kaogu, Kaogu xuebao folyóiratok régészeti cikkeivel –, hanem számos belső mongóliai, huhehot-i kiadvány címeivel.

A tárgyak származásának jegyzéke után 25 oldalas index zárja a dicséretes monográfiát. A két kötettel minden népvándorlás kori kérdésekkel foglalkozó régésznek, történésznek érdemes megismerkedni.

Fel kell még hívni a figyelmet arra, hogy Belső-Ázsiából nemcsak nyugat felé indultak nagy népvándorlások, népmozgások, hanem Észak-Kelet-Kína, a kelet-ázsiai partvidék és Dél-Korea felé is, ami még bonyolultabbá teszi e népek történetének kutatását.

Csak remélhetjük, hogy az előnyös helyzetben dolgozó amerikai kutatók, kínai szakemberekkel vállalva, folytatni fogják kutatásaikat a későbbi belső-ázsiai nomád népek – a zsuan-zsuanok és a türkök – régészeti leleteinek feldolgozásával.

